

אלימות וקדושה

מדוע קורבנות? נכון, למן חורבן בית שני הקורבנות אינם חלק מחיי היהדות. נכון, הם רק אמצעי למטרה. אבל מדוע בחר ה' במטרה שהאמצעים להשגתה הם כאלה? שאלה זו היא כמובן אחת השאלות העמוקות ביהדות, ויש לה תשובות רבות. אך כאן בעקבות אחת מהן, שניתנה לראשונה בידי ההוגה בן המאה החמש-עשרה רבי יוסף אלכו ביצירתו "ספר העיקרים".

נקודת המוצא למהלך של הרב אלכו איננה שאלת הקורבנות, אלא שתי שאלות מסקרנות אחרות. הראשונה: מדוע אחרי המבול התיר אלוהים לבני האדם לאכול בשר (בראשית ט, ג-ה)? קודם לכן, מבריאת העולם ועד המבול, לא האדם ולא בעלי החיים אכלו בשר (בראשית א, כט-ל). מה גרם לאלוהים לשנות, כביכול, את דעתו? והשאלה השנייה: במה שגה קין כאשר הקריב לאלוהים "מִפְרֵי הָאֲדָמָה" (בראשית ד, ג-ה)? דחייתה של מנחה זו הובילה ישירות לרצח הראשון בהיסטוריה: קין הרג את הבל. מה היה ההבדל העקרוני בין מנחותיהם של קין ושל הבל?

הרב אלכו סבר שהרג בעלי חיים כדי לאוכלם הוא ביסודו רע. מדובר בנטילת חיייה של ברייה בעלת יכולת חישה לשם

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

סיפוק צרכינו. גם קין ידע זאת. הוא האמין שיש קרבה רבה בין האדם ליתר החיים. משום כך בחר להביא מנחה מן הצומח ולא מן החי (על פי בעל ספר העיקרים, הטעות של קין הייתה רק שבחר להקריב ירקות ולא פירות: את התוצר הצמחי הנמוך במקום את זה הגבוה). הבל, לעומת זאת, האמין שיש הבדל מהותי בין האדם ובעלי החיים. הרי אלוהים בירך את אדם וחווה במילים "וַיִּרְדּוּ בְּגֶגֶת הָיָם וּבְעֹפֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל חַיַּה הָרֹמֶשֶׁת עַל הָאָרֶץ" (בראשית א, כח)!

על כן הביא הבל מנחה מן החי. כשראה קין שאלוהים שעה למנחתו של הבל ולא למנחתו שלו, חשב כך: אם אלוהים, שאמנם אסר עלינו להרוג חיות כדי לאכלן, מתיר להרוג חיות כדי להקריבן לו, ואף מעדיף קורבן מסוג זה; ואם (כפי שקין כאמור הניח) אין הבדל מהותי בין בני אדם ובעלי חיים, והם נמצאים על רצף אחד – כי אז ראוי שאקריב לאלוהים את הקורבן החי היקר ביותר, הלא הוא הבל אחי. קין הרג אם כן את הבל לא מתוך קנאה או שנאה, אלא כדי להקריבו לאלוהים.

זו הסיבה שה' התיר אחרי המבול לאכול בשר. לפני המבול "מִלֶּאֱהָ הָאָרֶץ חָמָס" (בראשית ו, יג). העולם היה מלא באלימות. אלימות, כך התברר, היא חלק בלתי נפרד מטבע האדם. אם אין ה' רוצה להביא על האנושות מבול שני, עליו להביא בחשבון את הנתון הזה, ולהנמיך את דרישות הסף מבני האדם. ארשה להם, הוא אומר, להרוג חיות, ואאסור רק את הרג בני האדם, שכן האדם הוא צורת החיים היחידה שאינה רק ברואת אלוהים אלא גם עשויה בצלמו. כך אפשר להבין את פשרו התמוה לכאורה של רצף הפסוקים שלאחר יציאת נוח ומשפחתו מהתיבה:

לרצוח זה את זה. הקורבנות מן החי הם ויתור לטבע האדם.¹
הקורבנות הם תחליף לאלימות המכוונת נגד בני אדם.

כימינו החייה את התובנה הזו הוגה הדעות הצרפתי רנה ז'יראר. הוא עסק בכך בספריו, ביניהם 'האלימות והקדושה', 'השעיר לעזאזל' ו'דברים שהוחבאו מאז היווסד העולם'. לטענתו, לכל הקורבנות יש מכנה משותף;

מכנה משותף זה הוא האלימות הפנימית. הקורבן טוען שהוא יכול לבטל את הסכסוכים, את העוינות, את היריבות, הקנאות והמריבות בין המקורבים, ולהשכיח את ההרמוניה החברתית. בכך הוא מחזק את האחדות החברתית. הכול נובע מכך.²

הצורה החמורה ביותר של אלימות בין חברות ובתוכן היא הנקמה, בשל מעגליותה האינסופית. כאשר ראה הלל הזקן גולגולת של אדם צפה על פני המים אמר "על ראטפת אטפוך, וסוף מטייפיך יטופון": על שום שהטבעת הטביעו אותך, וסופם של מטיביעך שיטביעום (משנה, אבות ב, ז).

למעגל הנקמות אין סוף טבעי. בני מונטגיו ובני קפיולט ימשיכו להרוג אלו באלו. כך גם בני טטאליה ובני קורלאונה, ויתר הקבוצות הניצות בספרות, בקולנוע ובהיסטוריה. זהו מעגל הרסני שהחריב קהילות שלמות. לפי ז'יראר, את הבעיה הזאת נועדו הקורבנות לפתור. המעשה הדתי הראשוני, הוא אומר, הוא הקורבן, והקורבן הראשוני הוא השעיר לעזאזל. אם שבטים א ו-ב, הלוחמים זה בזה, יכולים להקריב בן לשבט ג, שניהם ירוו את תשוקת שפיכות הדמים שלהם בלי להסתכן בנקמה, בפרט

ויכן גם מזבחם לה', ויקח מכל הבמה שהורה ומכל העוף שהורה ויעל עלת במזבחם. וירח ה' את ריח הניחח, ויאמר ה' אל לבו: לא אסף לקלל עוד את האדם בעבור האדם, כי יצר לב האדם רע מנעריו, ולא אסף עוד להפנות את כל חי כאשר עשיתי. ויברך אלהים את נח ואת בניו ויאמר להם... כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאכלה, פירק עשב נתתי לכם את כל...

ואך את דמכם לנפשותיכם אדרש, מיד כל חיה אדרשנו ומיד האדם, מיד איש אחיו אדרש את נפש האדם. שפך דם האדם – באדם דמו ישפך; כי בצלם אלהים עשה את האדם (בראשית ח, כ – ט, ו).

לאור פירושו של הרב אלבו, הגיונם של הדברים ברור. נוח מקריב קורבנות מן החי, כהודיה על כך ששרד מן המבול. ה' רואה שבני האדם זקוקים לדרך זו של ביטוי עצמי. יש להם נטייה מולדת לאלימות ("יצר לב האדם רע מנעריו"). כדי שהחברה האנושית תתקיים, יש להתיר לבני האדם להפנות את האלימות שלהם לבעלי חיים שאינם אדם – לצורכי אכילה ולצורכי הקרבה. הקורבן האדום הראשי של המוסר יהיה הקורבן המבחין בין אדם לשאינו אדם. ההיתר להרוג חיות מלווה באיסור מוחלט על הרג בני אדם ("כי בצלם אלהים עשה את האדם").

אין פירוש הדבר שדעתו של הקב"ה נוחה מהריגת בעלי חיים לצורכי אכילה והקרבה – אלא שבהתחשב בנטייתם המולדת של בני האדם לשפיכות דמים, איסור על כך הוא אוטופי. הוא אינו מתאים למציאות העכשווית, אלא לאחרית הימים. עד אז, הרע במיעוטו הוא לאפשר לבני האדם להמית בעלי חיים במקום

אם שבט ג חלש מכדי שיוכל לנקום. הקורבנות הם דרך לתיעול האנרגיה ההרסנית של הנקם.

אך אם האלימות מושרשת כל כך בטבע האדם, מדוע נותרו הקורבנות נחלת חברות קדומות, ואילו בחברות מודרניות אין הם נהוגים עוד? ז'יראר מסביר שבעולם המודרני נמצאה דרך אחרת להחליף את הנקם:

קיים מעגל קסמים של נקמה, ואין אנו משערים כל עיקר את דרגת השפעתו על החברות הפרימיטיביות. מעגל קסמים זה אינו קיים עבורנו. מה הסיבה לזכות יתר זאת? על שאלה זו נוכל לתת תשובה קטגורית באשר למוסדות. המערכת המשפטית היא זו שמרחיקה את סכנת המלחמה. היא לא מבטלת את הנקמה, אלא מגבילה אותה למעשה תגמול אחיד, שביצעו מופקד בידי סמכות ריבונית ומקצועית בתחומה. ההחלטות של הסמכות המשפטית הן המילה האחרונה של הנקמה.³

אינני יכול לומר אמן על המינוח שז'יראר נוקט כאן. נקמה איננה צדק. נקמה איננה עונש. הנקמה נטועה כולה בזירת האני-אתה, או האנחנו-אתם. היא אישית. העונש הוא על-אישי. אין כאן בני מונטגיו נגד בני קפילוט – אלא אלו ואלו נתונים לשיפוטו המאוון של החוק. אבל הנקודה המהותית שז'יראר מעלה כאן נכונה ונחוצה. התרופה היעילה היחידה לאלימות היא שלטון החוק.

התיאוריה של ז'יראר מאששת את השקפתו של הרב אלכו. הקורבן (ואכילת הבשר) נכנסו ליהדות כתחליף לאלימות. היא

אף עוזרת לנו לעמוד על תוכנה עמוקה של נביאי ישראל: שהקורבנות אינם מטרות לעצמם, אלא חלק מתוכניתה הגדולה של התורה לכונן עולם שנגאל ממעגל הדמים של הנקמה. חלקה האחר של התוכנית הוא משאלתו הגדולה ביותר של אלוהים: ליצור עולם שהצדק והמשפט מושלים בו. זהו כזכור הייעוד שהציב ה' בפני אברהם: "כִּי יִדְעֲתִיו לְמַעַן אֲשֶׁר יֵצֵא אֶת בְּנֵיו וְאֶת בִּיתוֹ אַחֲרָיו וְשָׁמְרוּ דֶּרֶךְ ה' לַעֲשׂוֹת צֶדֶקָה וּמִשְׁפָּט" (בראשית יח, יט).

האם ההיסטוריה האנושית הגיעה אם כן לשלב שבו כבר אין טעם בהקרבת בעלי חיים? האם הצדק והמשפט הצליחו ליצור מציאות שבה איננו צריכים עוד פולחנים דתיים כתחליף לאלימות בין בני אדם? הלוואי. למרבה הצער, התשובה שלילית. נפילתה של ברית המועצות, הסרת חומת ברלין וקץ המלחמה הקרה גרמו לכמה הוגים לטעון שהגענו ל"קץ ההיסטוריה". לא תהיינה עוד מלחמות אידיאולוגיות. העולם יעבור לכלכת שוק ולדמוקרטיה ליברלית.⁴ אך המציאות טפחה על פניהם. גלים של מלחמות אתניות היכו בבוסניה, בקוסובו, בצ'צ'ניה וברואנדה, ובעקבותיהם מלחמות אלימות אף יותר במזרח התיכון, באפריקה התת-משונית ובחלקים של אסיה. בספרו 'כבודו של הלוחם'⁵ הציע מייקל איגנטיף הסבר למה שקרה:

המכשול המוסרי העיקרי העומד בדרכה של ההתפייסות הוא תשוקת הנקם. בימינו, תשוקה זו נחשבת בדרך כלל רגש ירוד ובלתי ראוי, ומפני שהיא נחשבת לכזו, משמעותה המוסרית בעיני אלה החווים אותה כמעט שאינה זוכה להבנה. אבל הנקם, מנקודת מבט מוסרית, הוא תשוקה לשמור אמונים

שאלות לשולחן שבת

- האם, בעקבות מה קריאתכם במאמר הזה, אתם סבורים שהצמחונות היא ערך יהודי?
- ומה באשר לפציפיזם (האמונה שאין אלימות מוצדקת)?
- האם עבודת הקורבנות רלבנטית היום? אם לא, האם יש לה בכל זאת מסר בשבילנו עתה?

למתים, לכבד את זכרם על ידי המשכת המלחמה שלהם מן הנקודה שהם נאלצו לנטוש אותה. הנקמה היא שמירת אמונים בין דורות... למעגל בין-דורי זה אין נקודת סיום הגיונית... אבל דווקא אי-האפשרויות של הנקמה הבין-דורית היא זו הלוכדת קהילות במעגל הכפייתי של הנקם... להתפייסות אין שום סיכוי נגד הנקמה, אלא אם היא מכבדת את הרגשות שבבסיס תאוות הנקם ומציעה להן חלופה בדמות טקסים המלמדים את הקהילות שקודם לחמו זו בזו להתאבל על מתיהן ביחד.⁶

תאוות הנקם האנושית חיה וקיימת. דיני הקורבנות מדברים לא רק אל עידן שהיה ואיננו. הם אומרים לנו שלושה דברים, שחשיבותם בזמננו אינה פחותה מחשיבותם בעולם העתיק. ראשית, האלימות היא חלק מטבע האדם, והיא מסוכנת במיוחד כשחובר אליה אתוס הנקם. שנית, במקום להכחיש את קיומה של האלימות, עלינו למצוא דרכים לתעל אותה כך שלא תתבע עוד ועוד קורבנות אדם; ושלישית, החלופה הסופית היחידה לקורבנות בעלי חיים ולקורבנות אדם היא זו שנוסחה לראשונה לפני אלפי שנים בפי נביאי ישראל. מכולם היטיב לומר זאת הנביא עמוס:

כִּי אִם תַּעֲלוּ לִי עֹלוֹת וּמִנְחָתֵיכֶם לֹא אֶרְצֶה וְשֻׁלָּם מִרֵּיאתֵיכֶם לֹא אֶבִּיט; הָסֵר מֵעָלַי שָׁרִיף וְזִמְרָת נְבִלִיךָ לֹא אֶשְׁמַע. וַיִּגַּל כָּמֹם מִשְׁפָּט, וַצִּדְקָה כָּנַחַל אֵיתָן (עמוס ה, כב-כד).

- 1 על השאלה מדוע אלוהים אינו בוחר לשנות את טבע האדם ראו רמב"ם, מורה נבוכים, ג, לב.
- 2 רנא ז'יראר, האלימות והקדושה, מצרפתית: יותם ראובני, תל אביב: נמרוד, תשס"ט, עמ' 13.
- 3 שם, עמ' 21.
- 4 פרנסיס פוקויאמה, קץ ההיסטוריה והאדם האחרון, מאנגלית: נדיבה פלוטקין, תל-אביב: אור-עם, תשנ"ד.
- 5 Michael Ignatieff, *The Warrior's Honor: Ethnic War and the Modern Conscience*, New York: Henry Holt, 1997.
- 6 שם, עמ' 188-190.